

UOT 37.0

Rəna Qafar qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

DİLDƏ DETERMİNANTLAR VƏ ONLARIN TƏDQIQI TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

Рена Гафар гызы Алиева
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ДЕТЕРМИНАНТЫ В ЯЗЫКЕ И ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ

Rena Gafar Aliyeva
teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

DETERMINANTS IN LANGUAGE AND A LOOK AT THE HISTORY OF THEIR RESEARCH

Xülasə. Formal əlaqə vasitələrindən olan determinantlar son illər mətn dilçiliyi ilə birlikdə tədqiq olunmağa başlamışdır. Əsasən mətnin sintaktik bütövləri arasında birləşdirici vasitə olan determinantların mətn yaratmada çox böyük önəmi vardır. Mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayan bu vasitə sintaktik bütöv mətdə əsas faktor sayılır.

Məqalədə Azərbaycan dilindəki “determinant” termininə nəzər salınıb. Dilçilikdən başqa digər elmlərdə də işlənən bu terminin dilçilik elmindəki payı araşdırılmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan dilçiliyində determinantların araşdırılma tarixi öyrənilmişdir. Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *determinant, sintaktik, tədqiq, mətn, bütöv*

Резюме. В последние годы вместе с лингвистикой текста стали исследоваться детерминанты формальных средств коммуникации. Большое значение в создании текста имеют детерминанты, которые в основном являются связующим средством между синтаксическими единицами текста. Это синтаксическое целое, связывающее компоненты текста, считается основным фактором в тексте.

В статье рассматривается термин «детерминант» в азербайджанском языке. Исследована доля данного термина в науке о языкознании, используемая в других науках, помимо языкознания. В то же время изучена история исследования детерминантов в азербайджанском языкознании. При написании статьи были использованы различные научные источники.

Ключевые слова: *детерминант, синтаксический, исследование, текст, целое*

Summary. In recent years, the determinants of formal means of communication have been studied together with the linguistics of the text. Determinants are of great importance in the creation of the text, which are mainly the connecting means between the syntactic units of the text. This syntactic whole, which connects the components of the text, is considered the main factor in the text.

In the article, the term "determinant" in the Azerbaijani language is considered. The share of this term in the science of linguistics, which is used in other sciences besides linguistics, is investigated. At the same time, the history of the study of determinants in Azerbaijani language is studied. When writing the article, various scientific sources were used.

Key words: *determinant, syntactic, research, text, whole*

Determinant, ilk növbədə, riyaziyyat termini kimi məşhurdur. “**Determinant** – çoxluq bir matris ilə bağlı xüsusi düzülüş” anlamını verir, cəbr və riyaziyyat terminidir. Riyaziyyatla bərabər “determinant” termininə dilçilikdə də rast gəlinir.

Azərbaycan dilçiliyində determinantlardan bəhs etməzdən öncə, ilk növbədə, “determinant” termininə nəzər salmaq lazımdır. Dilçilik terminlərinin son nəşr olunmuş lüğətində oxuyuruq: “Determinant – cümlənin əvvəlində gə-

lib, onun bütün üzvlərinə aid olan sərbəst söz forması, söz birləşməsi” (6, 136). Zənnimizcə, lüğətdə determinant dilçilik termininin izahı olduqca kiçik verilib və nümunə ilə izah olunmayıb. Halbuki dilçilikdə yeni öyrəniləni üçün geniş izahata daha çox ehtiyac vardır. Deməli, determinant cümlənin başında gəlir və bütün cümlə üzvlərinə aid olur. Bəs determinant özü hansı leksik vahidlərlə izah olunur? Determinant, ilk növbədə, söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Lakin bununla belə, determinantlar frazeoloji vahidlərlə də reallaşır. Çox zaman da determinantlarla xüsusiləşdirici və ümumiləşdirici cümlə üzvləri qarışdırılır. Halbuki onlar nə qədər oxşar olsa da fərqli xüsusiyyətləri də mövcuddur. Determinantlar cümlənin baş üzvləri olan mübtədə və xəbərlə, o cümlədən, cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri olan tamamlıq, zərflik və təyinlə ifadə oluna bilirlər. Lakin, əlbəttə ki, ən çox zaman və yer zərflikləri ilə ifadə olunurlar.

Formal əlaqə vasitələrindən olan determinantlar son illər mətn dilçiliyi ilə birlikdə tədqiq olunmağa başlamışdır. Əsasən mətnin sintaktik bütövləri arasında birləşdirici vasitə olan determinantların mətn yaratmada çox böyük önəmi vardır. Mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayan bu sintaktik bütöv mətndə əsas faktor sayılır. Bildiyimiz kimi, ölkəmizdə mətn sintaksisi son illərdə tədqiq olunmağa başlamışdır. “Dilçilik elmində son zamanlara qədər sintaktik səviyyənin iyerarxik münasibətlər baxımından son vahidi kimi müstəqil və ayrıca götürülmüş cümlə qəbul edilirdi. Hətta tədqiqatçılar struktur baxımından bir neçə predikativ birləşmə ilə qarşılaşdıqda belə, onlar, nə qədər qəribə olsa da, yenə də faktiki olaraq cümlə haqqında danışdılar” (1, s. 220).

Əgər məntiq elmi obyektiv gerçəkliyin qanunlarını fikrin müxtəlif ifadə formaları ilə ifadə edərsə, sintaksis nitqin qurulmasının tarixi qanunlarını söz birləşməsi və cümlə ilə bərabər, mətnlərlə də reallaşdırır. Cümlə kimi, mətn də nitqin bütöv vahidi hesab olunur. Dildə mətnin bütövlüyü müxtəlif vasitələrlə qorunub saxlanılır ki, bunlardan da biri determinantlardır. “Cümlənin bəzi üzvləri yalnız bu və ya digər baş üzvə deyil, bütövlükdə cümləyə aiddir, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Bu cür üzvlərə *determinant* deyilir (latınca determinans sözündən olub, müəyyənləşdirən, aydınlaş-

dıran mənasındadır)” (4, s. 152). Determinant üzv olmaları həmin söz və söz birləşmələrinə cümlənin bütöv tərkibi ilə eyni səviyyədə əlaqələnilib, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlanmalarına şərait yaradır. Bu da öz növbəsində, cümlənin tərkib hissələri arasındakı münasibətin ikili xarakter daşmasına və müvafiq olaraq cümlə daxilində ikili sintaktik əlaqələrin meydana çıxmasına şərait yaradır.

Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakterli olur və cümlənin cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini bütöv şəkildə reallaşdırma bilmir. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur.

Mətnin psixolinqvistik təbiətə malik olması da onun ötürdüyü informasiyanın məntiqi-semantik bütövlüyü, tamlığı ilə şərtlənərək mətnin bu cür bütövlüyü müəyyən bir obyekt bərdə insan təxəyyülündə əmələ gələn xüsusi bir psixolinqvistik fenomenə çevrilir. Nitq məhsulunun məntiqi-semantik bütövlüyü danışanın əqli ilə dediklərinin birbaşa və yaxud dolayısı ilə üst-üstə düşməsi kimi dərk edilir.

Mürəkkəb sintaktik bütöv əslində mətndir. Mətnlə mürəkkəb sintaktik bütöv arasında bərabərlik işarəsi qoyulduğu halda, abzasla mətn arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Alimlər mürəkkəb sintaktik bütövü dil faktı kimi dəyərləndirirlər. Əlbəttə ki, alimlərin bir qismi. Bir qisim alimlər isə abzası nitq vahidi kimi dəyərləndirirlər. Mətnin tədqiqatçılarının başqa bir hissəsi isə bu fikirdədir ki, abzas və mürəkkəb sintaktik bütöv tam fərqli anlayışlardır. Mürəkkəb sintaktik bütöv içərisində bir neçə abzası cəmləşdirə bilir və eyni zamanda, abzas özü də tərkibində bir neçə sintaktik bütövü birləşdirir. Gördüyümüz kimi, mətn sintaksisinin son zamanlar bu qədər geniş ampulada tədqiq olunmasına baxmayaraq, bu sahədəki ziddiyyətli fikirlər səngimək bilmir. Mətn sintaksisinin tədqiqi olmadan isə determinantlardan söz açmaq qeyri-mümkündür. Mətn sintaksisinin tədqiqində isə akademik Kamal Abdullanın yeri və xidmətləri danılmazdır. İlk dəfə Azərbaycan dilçiliyində determinantlara ayrıca bölmə həsr etmişdir (2, s. 152).

“Azərbaycan dilçiliyində determinant üzvlər xüsusi olaraq hələ ki, tədqiqata cəlb edilməmişdir. K. Abdulla bu məsələnin sadəcə eskiz

şəklində 1959-cu ildə nəşr edilmiş akademik qrammatika kitabında verildiyini qeyd edir. Bu məlumat kitabın “zərflik” bölməsində verilmişdir. Burada yazılır “...zaman və yer zərflikləri, tamamlığa nisbətən idarə edən feillə zəif əlaqəyə girirlər. Cümlədə zərflilər onun ayrı-ayrı üzvləri ilə əlaqədən daha çox, cümlənin bütöv tərkibi ilə əlaqəyə girə bilirlər” (3, s. 154). Bu haqda K. Abdulla yazır: “Determinant üzv termini işlənməsə də, burada hər halda cümlənin həyatındakı çox vacib bir hala – cümlənin bütün tərkibi ilə əlaqəyə girə bilən zərflilərin mövcudluğuna işarə edilir. Amma, təəssüf ki, daha dərin nəticələr çıxarılmır, determinant üzvü olan cümlənin bütün funksional-qrammatik dəyişiklikləri təhlilə cəlb edilmir” (3,153). Lakin müasir Azərbaycan dilinin 1981-ci il nəşri olan akademik sintaksisində də biz yenə determinantlara həsr olunmuş bəhsə rast gəlmirik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, keçən əsrdə yazılmış sintaksislərdə mətn sintaksisi tədqiq olunmadığından determinant mövzusu da araşdırmadan kənarda qalmışdır.

XXI əsrdə Azərbaycan dilinin sintaksisini fundamental şəkildə tədqiqatə cəlb edən professor Q. Kazımovun bu sahədə yazdığı, 2017-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərində “Mətn sintaksisi” adlı bölmə yer almışdır. Lakin alim determinantlardan ayrıca bəhs etməmişdir (4, s. 870). Maraqlıdır ki, K. Abdullanın 2016-cı il nəşri olan “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” əsərində determinantlardan bəhs edilməmişdir. Halbuki əsərin III hissəsi “Mürəkkəb sintaktik bütövlər – mətn” adlanır. Məntdən bəhs edən alim mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasındakı birləşdirici vasitə kimi determinantlardan bəhs etmir (1, 220). Azərbaycan dilçiliyində determinantların öyrənilməsi ilə apardığımız bu kiçik ekskursdan belə aydın olur ki, dilçiliyimizdə determinantlar mövzusu yalnız ştrix kimi öyrənilmişdir. Tamamilə, determinantlara həsr olunmuş, onların cümlənin birinci və ikinci dərəcəli üzvləri ilə əlaqələrini, mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında birləşdirici bir vasitə kimi ayrıca şəkildə araşdırılmamışdır. Lakin rus və Avropa dilçiliyində determinantlar Azərbaycan dilçiliyindən çox əvvəllər tədqiq olunmağa başlamışdır. Keçən əsrin 60-cı illərindən Rusiya dilçiliyində determinantlar sintaksisin

tərkibində öyrənilməyə başladı. Determinantlar mövzusunə məqalələr, dissertasiyalar, əsərlər həsr olunmağa başladı(9).

Determinant üzv, əsasən cümlənin əvvəlində yerləşən, bütöv cümlə ilə əlaqə yarada bilən leksik vahiddir. İ.İ. Kovtunova bildirir ki, cümlə determinantlara və predikativ qruplara bölünür (8,63). Burdan belə nəticəyə gəlirik ki, Rusiya dilçiliyində də cümləyə bir bütöv kimi baxılır və bu bütövün determinant və predikat kimi tərkib hissələri mövcuddur. Predikatın özü isə mübtədə və xəbər hissələrinə ayrılır. Cümlənin determinant üzvü kimi zaman, yer, səbəb, məqsəd, güzəşt, şərt zərfliləri iştirak edə bilər.

Determinantlar sözlərlə və söz birləşmələri ilə və yaxud frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur.

Sözlərlə ifadə olunan determinantlar: Dünən bəziləri tək, bəziləri isə uşaqla tədbirə gəlmişdir. Bu cümlədə “*dünən*” determinantdır. Bu determinant leksik vahidlə ifadə olunub. Leksik vahid isə cümlə üzvü kimi zaman zərfliyidir. Dünən mətnin hipertemasının mərkəzində yer alır.

Söz birləşməsi ilə ifadə olunan determinantlar: Şəhərin mərkəzində ölkənin hər yerindən gələn cavanlar, qocalar, ahıllar qarışqa kimi qaynaşırdı. Bu cümlədə isə determinant – *şəhərin mərkəzində* söz birləşməsidir. Determinant ismi söz birləşməsi ilə ifadə olunub. Cümlə üzvü kimi isə məkan zərfliyi funksiyasındadır.

Frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunan determinantlar: O, gözləri kəlləsinə çıxaraq yanından ötüşən maşınlar, avtobuslara, trolleybuslara heyrətlə baxa-baxa dövrə vururdu. Bu cümlədə isə frazeoloji birləşmə tərz-hərəkət zərfliyi statusunda çıxış edir. Determinant isə frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunmuşdur.

Əslində determinantlar mətn içərisində daha aydın izah oluna bilər. Məsələn, aşağıdakı mətn içərisində determinantların sərhədlərini belə müəyyənləşdirməyə cəhd göstərəcəyik.

“Şəhərə gəldiyi ilk gün küçələri gəzib ətrafındakılara – ilk dəfə gördüklərinə maraqla baxdı. Gördü ki, şəhər tamam başqa bir aləmdir. Adamlar qarışqa kimi qaynaşır, insanlar ora-bura gərdirdilər. Qəribədir ki, qaynaşan insanlar heç biri bir-birini tanımır, kənddən fərqli olaraq heç biri o birisinə salam verib kəlimə kəsmirdilər.”

Məntdəki “*şəhərə gəldiyi gün*” zaman determinantı sayılır. Məntin hipertemasını formalaşdıran, yarıdan əsas vahid sayılır. Ümumiyyətlə,

yətlə, yer və məkan zərfləkləri ilə ifadə olunan determinantlar sayca daha çoxdur və bədi mətnlərdə bu kimi dil vahidlərinə daha çox rast gəlinir.

“Determinanta üzvün mövcudluğunun qəbul edilməsi bir daha cümləyə müəyyən bitkin bir bütöv kimi baxmaq imkanı verir. Cümlənin bütün yerdə qalan tərkibinin və determinant üzvün bir-birilə uyğunlaşması prinsipləri və əlaqəyə girmə üsulları nəticə etibarilə cümlənin bir bütöv kimi quruluşunun istiqamətini də formalaşdırın amillərə dönür”(2,153).

Determinantlar haqqında bu qısa araşdırmadan sonra belə qərara gəldik ki, determinantlar dilin ən böyük vahidi olan mətnin yaranmasında önəmli rola malikdirlər. Determinantlar mətnin təşkilində aktiv rol oynayaraq mətn hipertemasının əsasını təşkil edirlər. Mətnin komponentləri arasında sintaktik səviyyədə əsas struktur birləşdirici rol oynayırlar. Məhz determinant üzvün varlığını qəbul edərək biz cümləyə müəyyən bitkin bir bütöv kimi baxa

bilirik. Determinant da digər cümlə tərkibləri ilə bir yerdə cümlənin bir bütöv halda var olma amillərini formalaşdırır.

Problemin aktuallığı. Əsasən mətnin sintaktik bütövləri arasında birləşdirici vasitə olan determinantların mətn yaratmada çox böyük önəmi vardır. Mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayan bu sintaktik bütöv mətnədə əsas faktor sayılır.

Problemin elmi yeniliyi. Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakterli olur və cümlənin cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini bütöv şəkildə reallaşa bilmir. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Determinantlar haqqında bu qısa araşdırmadan sonra belə qərar gəldik ki, determinantlar dilin ən böyük vahidi olan mətnin yaranmasında önəmli rola malikdirlər. Məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri müəllimlər üçün, dissertant və doktorantlar üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. – Bakı: MTM Innovation, – 2016.
2. Abdullayev K., Məmmədov A., Musayev M., Üstünova K. ... Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. – Bakı: Mütərcim, – 2012.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II. Sintaksis. – Bakı, – 1959
4. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017.
5. Müasir Azərbaycan dili. III c. – Bakı: Elm, – 1981.
6. Sadıqova S., Hüseynova N., Novruzova S., Həsənli-Qəribova Ş. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. – Bakı: Elm, – 2019.
7. Виноградов В.В. Введение // Грамматика русского языка. Синтаксис. Т.2.Ч.Ж.М.1960.
8. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М., – 1976,
9. Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопросы языкознания, – 1964, №6, – стр. 83

E-mail: rena-qafar@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəl.dok.* **A.H. Nəzərova,**
ped.ü.fəl.dok., dos. **A.M. Bəkirova**

Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2022.